

โมร็อกโก : ดินแดนแห่งศิลปะและวัฒนธรรมอันหลากหลาย

โดย สุภาศิริ อมาตยกุล

ตอนที่ 2 : เมื่ออาหรับและต่างชาติเข้ามาในโมร็อกโก

โมร็อกโก ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือสุดของทวีปแอฟริกา มีอารยธรรมเก่าแก่โบราณ เป็นดินแดนแห่งศิลปะและวัฒนธรรมอันหลากหลาย ในหนังสือวิทยุสาราณรมย์ฉบับที่ผ่านมา (ฉบับที่ 33 เดือนตุลาคม-ธันวาคม พ.ศ.2549) ดิฉันได้กล่าวถึงเรื่องราวของโมร็อกโกในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ตลอดจนอารยธรรมโบราณตั้งแต่ชาวฟินิเซียน (Phoenicians) เข้าไปค้าขายและตั้งที่ทำการค้าบริเวณชายฝั่งแอฟริกาเหนือเมื่อราว 1,100 ปีก่อนคริสตกาล ต่อมาชาวคาร์เธจ (Carthagians) เข้ามาสู่แอฟริกาเหนือ จัดตั้งอาณาจักรคาร์เธจรุ่งเรืองอยู่ทางฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน จนถึงเมื่อชาวโรมันเข้ามามีอำนาจและสร้างอาณาจักร โรมัน ในภูมิภาคนี้ ดิฉันยังได้กล่าวถึงชนพื้นเมืองดั้งเดิม ซึ่งได้แก่ ชนเผ่าเบอร์เบอร์ (Berber tribe) ผู้มีประวัติศาสตร์เคียงคู่กับโมร็อกโกและภูมิภาคแอฟริกาเหนือมานานนับพันปี

ในหนังสือวิทยุสาราณรมย์ฉบับนี้ ดิฉันขอกกล่าวถึงการเข้ามาของอาหรับและต่างชาติในโมร็อกโก อันเป็นช่วงประวัติศาสตร์ที่สำคัญยิ่งที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของประเทศมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ มีหนังสือและหลักฐานอ้างอิงมากมายที่กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของโมร็อกโก โดยในแต่ละยุคสมัยยังมีรายละเอียดอีกมาก ข้อมูลเหล่านี้มีความแตกต่างกันไปบ้าง ไม่ว่าจะเป็นชื่อบุคคล สถานที่ คำอ่าน ตัวสะกด และปีที่มีการเกิดขึ้นในการเขียนเรื่องนี้ ดิฉันได้ศึกษาค้นคว้าและประมวลข้อมูลมาจากหลายแหล่ง โดยขอสรุปและนำเสนอข้อมูลที่มีการกล่าวถึงหรืออ้างอิงกันเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชื่อเรียกที่เป็นภาษาอาหรับนั้น ได้สอบถามผู้รู้และพยายามเขียนคำอ่านให้ใกล้เคียงมากที่สุด หากผิดพลาดหรือคลาดเคลื่อนประการใด ขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

การล่มสลายของอาณาจักร โรมันในช่วงศตวรรษที่ 5 ได้นำไปสู่การเสื่อมอำนาจการปกครองของโรมัน ในภูมิภาคแอฟริกาเหนือและบริเวณที่ปัจจุบันเป็นประเทศโมร็อกโก ต่อมาในศตวรรษที่ 7 ปีค.ศ. 622 ศาสดามุฮัมมัดพร้อมด้วยสาวกได้เดินทางจากเมกกะ (Mecca) ไปสู่เมดินา (Medina) การอพยพครั้งนี้ พวกมุสลิมเรียกว่า ฮิจเราะห์ นับเป็นการเริ่มต้นของรัฐอิสลาม เป็นศักราชที่เริ่มต้นนับปฏิทินตามแบบมุสลิม จากนั้นมาในเวลา 30 ปี ศาสนาอิสลามได้แผ่แผ่ครอบคลุมไปไกลทั่วทิศรวมทั้งในดินแดนที่เคยเป็นของอาณาจักร โรมัน โดยทางตะวันออกไปไกลถึงชายแดนของอินเดีย ทางเหนือถึงคอนสแตนติโนเปิล (Constantinople) และทางตะวันตกถึงแอฟริกาเหนือ

ในแอฟริกาเหนือมีการต่อต้านอาหรับโดยชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ของแอลจีเรีย (Berbers of Algeria) แต่ในที่สุดปีค.ศ. 680 กองทัพอาหรับนำโดย อักบา อิบิน นาฟี (Oqba Ibn Nafi) มาจากตะวันออก เข้ามายังแอฟริกาเหนือ ขับไล่การปกครองของอาณาจักรไบแซนไทน์ (Byzantine) ออกจากตูนิเซีย นำทัพเดินทางต่อมาจนถึงโมร็อกโก เป็นอันสิ้นสุดอำนาจของอาณาจักรไบแซนไทน์ในโมร็อกโกด้วย พวกอาหรับตั้งหลักแหล่งมั่นคงอยู่ที่ไครวาน (Kairouan) (ปัจจุบันอยู่ในประเทศตูนิเซีย) อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏแน่ชัดว่าการเข้ายึดครองของอักบา อิบิน นาฟี ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงศาสนาในกลุ่มชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ในโมร็อกโกและแอฟริกาเหนือ นอกจากนี้อักบา อิบิน นาฟีไม่ได้จัดตั้งป้อมปราการใดไว้ในโมร็อกโกเลย ตัวเขาเองได้ถูกฆ่าตายในแอลจีเรีย ระหว่างการเดินทางกลับไปยังไครวาน

ช่องแคบยิบรอลตาร์ระหว่างสเปน (ด้านซ้ายของภาพ) กับโมร็อกโก (ด้านขวาของภาพ)
มีทะเลเมดิเตอร์เรเนียน (ด้านบนของภาพ) ออกสู่มหาสมุทรแอตแลนติก (ด้านล่างของภาพ)

จนกระทั่งต้นศตวรรษที่ 8 ผู้ว่าการของอาหรับในดินแดนแอฟริกาเหนือคนใหม่ คือ มูซา อิบิน นาสร် (Moussa Ibn Nasr) ได้เข้ามาตั้งมั่นในโมร็อกโก ยึดครองเขตที่ราบตอนเหนือจนถึงตอนกลางและตอนใต้ก่อนถึงทะเลทรายซาฮารา (Sahara Desert) ทำการเผยแผ่ศาสนาอิสลามไปอย่างทั่วถึง กล่าวกันว่าชนกลุ่มต่างๆ ของเบอร์เบอร์ในแอฟริกาเหนือได้เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามเกือบทั้งหมด หัวหน้าของชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ยังใช้การเปลี่ยนศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อประกันการอยู่ร่วมอย่างสันติระหว่างเบอร์เบอร์กับอาหรับ สำหรับผู้นำอาหรับนั้น นอกจากการสร้างความสำเร็จในศาสนาอิสลามแล้ว พวกเขายังได้ให้สิ่งจูงใจกับชนพื้นเมืองท้องถิ่น

เหล่านั้น รวมทั้งการให้ตำแหน่งหน้าที่ทางการเมืองและการทหาร ชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ได้มีบทบาทสำคัญในการบริหารงานในเขตแอฟริกาเหนือ อีกทั้งมีส่วนร่วมในการเข้าโจมตีและบุกคาบสมุทรไอบีเรีย (Iberian Peninsula) เมื่อปีค.ศ. 711 โดยกองกำลังร่วมของชาวมุสลิมอาหรับและเบอร์เบอร์ได้เดินทางจากเมืองแทนเจียร์ (Tangier) ทางเหนือของโมร็อกโก ข้ามช่องแคบยิบรอลตาร์ (Strait of Gibraltar) เข้าไปยึดครองสเปนบนคาบสมุทรไอบีเรีย กลุ่มทหารเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพวกเบอร์เบอร์ที่เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลาม มีผู้นำกองทัพ ชื่อ ทาริก อิบิน ซิเยด (Tariq Ibn Ziyad) เมื่อนำกองทัพอัซมาญัดเข้าช่องแคบ ได้เข้าไปสู่ดินแดนทางใต้ของสเปนที่เป็นแนวภูเขาสูง ทำให้มีการเรียกภูเขานั้นว่า “ภูเขาของทาริก (The Mountain of Tariq)” ซึ่งในภาษาอาหรับเรียกว่า Jabal Tariq อันเป็นที่มาของชื่อช่องแคบ “Gibraltar” นั่นเอง

อาหรับเรียกแอฟริกาเหนือว่า มาห์กริบ (Maghreb) แปลว่า ดินแดนแห่งทิศตะวันตก การเข้ายึดครองแอฟริกาเหนือ นอกจากจะเป็นการนำศาสนาอิสลามเข้ามาเผยแผ่และตั้งมั่นอย่างมั่นคงในภูมิภาคนี้แล้ว ยังทำให้อาหรับได้ขยายตลาดและเปิดเส้นทางการค้าภายในทวีปแอฟริกาผ่านทางทะเลทรายซาฮารา พวกอาหรับยังสามารถคุมการค้าทองจากกานา (Ghana) และทาสจากซูดาน (Sudan) ได้ อย่างไรก็ตาม ความกว้างใหญ่ของอาณาจักรอิสลามจากเปอร์เซีย (อิหร่านในปัจจุบัน) จนถึงโมร็อกโกและจากกานาจนถึงสเปน ไม่สามารถทำให้อาหรับปกครองดูแลได้อย่างทั่วถึง โดยเฉพาะในโมร็อกโกนั้น มีกลุ่มอำนาจแยกย่อยเกิดขึ้นจำนวนมากและเป็นเอกเทศต่อกัน

ขณะเดียวกัน โลกมุสลิมเกิดการแบ่งแยกนิกายเป็นซุนนีย์ (Sunni) และชีอะห์ (Shia) เมื่อซุนนีย์ขึ้นมามีอำนาจที่กรุงดามัสกัส (Damascus) ในประเทศซีเรีย ได้มีพวกชีอะห์บางกลุ่มเดินทางออกนอกประเทศไปทางตะวันออกและตะวันตก กลุ่มหนึ่งเดินทางถึงโมร็อกโกเมื่อราวปีค.ศ. 787 นำโดยมุลีย์ อิดริสส์ (Moulay Idriss) ผู้ซึ่งเชื่อกันว่าสืบเชื้อสายโดยตรงจากศาสดามูฮัมหมัด เขาได้รับการต้อนรับจากชนพื้นเมืองท้องถิ่นด้วยดีและได้วางรากฐานการกำเนิดราชวงศ์แห่งอาหรับ ถือกันว่าเป็นราชวงศ์แรกของโมร็อกโก คือ **ราชวงศ์อิดริสซิด (The Idrissid Dynasty : ปีค.ศ. 788-921)** มีหัวหน้าผู้ปกครองเป็นตำแหน่งสุลต่าน ทั้งนี้ มุลีย์ อิดริสส์ยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นอิหม่าม (Imam) ด้วย นั่นคือ การเป็นผู้นำทั้งด้านศาสนาและการเมือง

ตามประวัตินั้น มุลีย์ อิดริสส์เสียชีวิตจากการถูกลอบสังหารเมื่อปีค.ศ. 791 จากนั้นในปีค.ศ. 803 บุตรชายของเขาชื่อ มุลีย์ อิดริสส์ ที่ 2 (Moulay Idriss II) ได้รับเลือกให้เป็นหัวหน้าและอิหม่ามปกครองโมร็อกโกต่อไปปกครองนาน 26 ปี ถือเป็นยุคทองของโมร็อกโกในช่วงต้น ในยุคนี้เองที่ได้มีการจัดตั้งเมืองเฟส (Fes) ขึ้น เป็นเมืองหลวงแห่งแรกของราชอาณาจักรโมร็อกโก มุลีย์ อิดริสส์ ที่ 2 ได้วางระบบของรัฐบาลไว้ และยังคงต้อนรับชาวมุสลิมชีอะห์ที่ลี้ภัยเข้ามาด้วย กลุ่มที่สำคัญคือจากเมืองคอร์โดบา (Cordoba) และไคราวาน (Kairouan) ต่อมา มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยไคราวิน (Kairouine University) ในเมืองเฟส นับเป็นมหาวิทยาลัยที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของโลกมุสลิม และเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก เฟสยังเป็นเมืองสำคัญที่เชื่อมการค้าระหว่างสเปนกับตะวันออก และระหว่างแอฟริกาตอนเหนือกับแอฟริกาที่อยู่ใต้ทะเลทรายซาฮาราลงไป ทั้งนี้ เฟสเป็นเมืองสำคัญของอาหรับใน

โมร็อกโกมาจนถึงศตวรรษที่ 20 เลย์ทีเดียว สุเหร่าไคเรวีน (Kairaouine Mosque) ที่สร้างมาตั้งแต่ราชวงศ์อิดริสดีด ยังคงมีให้เห็นอยู่ในเมืองเฟส เคยเป็นสุเหร่าที่ใหญ่ที่สุดในโมร็อกโก ภายหลังมีการก่อสร้างสุเหร่าแห่งกะษัตริย์ ฮัสซันที่ 2 (Mosque Hassan II) ที่เมืองคาซาบลังกา สุเหร่าไคเรวีนจึงกลายเป็นลำดับที่ 2 ไป แม้ทุกวันนี้ชาวเมืองเฟสยังพูดกันว่า “ถนนทุกสายมุ่งไปยังไคเรวีน” เพราะถนนสายต่างๆ ของเมืองเฟสต่างมีจุดหมายปลายทางไปที่สุเหร่านี้ทั้งสิ้น

ในศตวรรษที่ 9 ราชวงศ์อิดริสดีดเริ่มเสื่อมและแตกเป็นกลุ่มอำนาจต่างๆ กระจัดกระจายกันไป ราชวงศ์อิดริสดีดมีสุลต่านปกครอง 9 พระองค์ ในช่วงนี้อาณาจักรของมุสลิมในสเปนเริ่มแตกสลายลง มีการเปลี่ยนอำนาจมากมายในแอฟริกาตอนเหนือ และระหว่างศตวรรษที่ 10-11 แอฟริกาเหนือยังถูกรุกรานทำลายล้างโดยชนเผ่าเร่รอนที่นำโดย บานู ฮิลาล (Banu Hilal) ด้วย

ขณะที่เกิดช่องว่างทางอำนาจในแอฟริกาเหนือดังกล่าว ได้มีชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ 2 กลุ่มขึ้นมาอำนาจและจัดตั้งราชวงศ์ที่สำคัญในยุคกลาง 2 ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์อัลโมราวิด และราชวงศ์อัลโมฮัด ชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์สองกลุ่มนี้ต่างมาจากทางใต้ของโมร็อกโก มีเป้าหมายเดียวกันคือเพื่อการปฏิรูปทางศาสนา แม้ทั้งสองราชวงศ์ปกครองรวมกันเพียง 200 กว่าปี แต่ได้ทำให้โมร็อกโกมีอำนาจมากในโลกมุสลิมทางตะวันตก และเป็นอาณาจักรที่แผ่ขยายไปกว้างไกล โดยในเขตแอฟริกาเหนือไปถึงลิเบีย ทางตอนใต้ไปถึงเซเนกัลและกานา และทางตอนเหนือไปถึงสเปน

ราชวงศ์อัลโมราวิด (The Almoravid Dynasty : ปีค.ศ. 1055-1147) เริ่มจากความเคลื่อนไหวเพื่อการปฏิรูปในเบอร์เบอร์กลุ่มซันฮัดจา (Sanhadja Berbers) ที่ Koumbi Saleh เมืองหลวงของกานาในขณะนั้น (ปัจจุบันอยู่ในประเทศมอริเตเนีย) ชนกลุ่มนี้เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามเมื่อศตวรรษที่ 9 ผู้นำของกลุ่มคือ अबดุลลาห์ บิน ยาซิน (Abdallah Bin Yasin) ได้รวมกลุ่มกันเพื่อปฏิรูปการปฏิบัติทางศาสนาอิสลามให้มีความบริสุทธิ์ขึ้น เชื่อกันว่าอัลโมราวิด (Almoravid) หมายถึง “ผู้คลุมหน้า” อันเนื่องมาจากการปฏิบัติของคนในกลุ่มที่ใช้ผ้าคลุมหน้าโดยตลอด ต่อมากลุ่มนี้มีกำลังมากขึ้นและมีกองทัพของตน มีผู้นำคือ ยูเซฟ บิน ทัชฟิน (Youssef ben Tachfine) สามารถยึดครองทางใต้ของทะเลทรายซาฮาราและขึ้นมายังโมร็อกโก สร้างเมืองมาร์ราเคช (Marrakech) ขึ้นเมื่อปีค.ศ. 1062 และมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่แห่งนี้ มาร์ราเคชจึงกลายเป็นเมืองหลวงแห่งที่ 2 ของโมร็อกโก จากนั้นยูเซฟ บิน ทัชฟินได้แผ่ขยายอำนาจต่อไปทางเหนือของโมร็อกโกและไปทางตะวันออกถึงแอลจีเรีย ในปีค.ศ. 1085 เขาได้นำกำลังทหารข้ามช่องแคบยิบรอลตาร์ไปสเปน โดยการเชิญของเจ้าชายที่เป็นมุสลิมที่ปกครองอยู่ทางใต้ของสเปน ในปีค.ศ. 1090 เขาข้ามเข้าไปในสเปนอีก คราวนี้สามารถยึดครองวาเลนเซีย (Valencia) รวมทั้งดินแดนแถบนั้นให้กลับมาเป็นของมุสลิมอีกครั้งหลังจากที่ถูกยึดกลับไปจากการถูกโจมตีโดยพวกสเปนที่นับถือศาสนาคริสต์ อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความสำเร็จในการยึดทางใต้ของสเปนกลับมาได้ แต่ก็เป็นการยากที่จะปกครองพื้นที่ที่มีอารยธรรม (Andalusian Civilization) ที่รุ่งเรืองกว่า อีกทั้งยังทำให้กองกำลังของกลุ่มอัลโมราวิดอ่อนลง เมื่อนุตรชาของยูเซฟ บิน ทัชฟิน ชื่อ

อาลี (Ali) ขึ้นมามีอำนาจ ก็ไม่สามารถปกครองและสร้างความสมานฉันท์ในกลุ่มอำนาจต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ ราชวงศ์อัลโมราวิดจึงเสื่อมลง รวมสุดท้ายปกครองทั้งสิ้น 7 พระองค์

ราชวงศ์อัลโมฮัด (The Almohad Dynasty : ปีค.ศ. 1130-1269) มาจากชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์กลุ่มมาสมุดา (Masmuda Berbers) จากเทือกเขาแอตลาส (Atlas Mountain) ผู้นำกลุ่มคือ โมฮัมเหม็ด อิบิน ตูมาร์ต (Mohammed Ibn Tumart) ทำการรณรงค์ต่อต้านผู้ปกครองแห่งราชวงศ์อัลโมราวิดเพราะเห็นว่าทำให้ความเชื่อและการปฏิบัติทางศาสนาอิสลามบิดเบือนไป โมฮัมเหม็ด อิบิน ตูมาร์ต มีที่มั่นของตนอยู่ที่เมืองติน มาล (Tin Mal) ในบริเวณเทือกเขาแอตลาส ตั้งตนเป็นผู้นำกลุ่มเรียกว่า Mahdi แปลว่า ผู้ได้รับเลือกแล้ว กลุ่มนี้ได้รับเรียกชื่อว่า อัลโมฮัด (Almohad) หมายถึง ผู้ที่เชื่อในความเป็นหนึ่งเดียวของพระเจ้า

ผู้นำคนต่อมาของกลุ่มคือ अबดุล อัล มูเมน (Abdul al Moumen) ได้เข้ายึดเมืองเฟสและมาร์ราเกช ขับไล่พวกอัลโมราวิดออก และตั้งเมืองหลวงที่เมืองมาร์ราเกช ถือเป็นสุลต่านองค์แรกของราชวงศ์อัลโมฮัดและเป็นผู้ที่มีอำนาจมาก มีการสร้างกำแพงเมือง ประตูเมือง และสุเหร่ามากมาย รวมทั้งสุเหร่ากูตูเบีย (Koutoubia Mosque) ที่มีหอคอย (Minaret) สูงถึง 70 เมตร นับเป็นสถาปัตยกรรมของศาสนาอิสลามที่โดดเด่นที่สุดแห่งหนึ่งในแอฟริกาเหนือ

หอคอยอัลฮัน ที่นครราบัต

โมร็อกโกภายใต้ราชวงศ์อัลโมฮัดเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายไปไกลถึงลิเบีย อีกทั้งขยายเข้าสู่สเปน โดยสุลต่านองค์ที่ 3 ของราชวงศ์คือ ยาคุบ เอล มันซูร์ (Yacoub el Mansour – แปลว่า ผู้มีชัยชนะ) ได้รับชัยชนะเหนือพวกคริสตที่เมืองอลาร์คอส (Alarcos) เมื่อปีค.ศ. 1195 มีการสร้างเมืองราบัต (Rabat) และสร้างหอคอยฮัสซัน (Tour Hussan) เพื่อเป็นอนุสาวรีย์แห่งชัยชนะของโมร็อกโกในครั้งนั้น แต่การสร้างไม่เสร็จสิ้นดี ประกอบกับปีค.ศ. 1755 ได้เกิดแผ่นดินไหว ทำให้กลุ่มหอสูงตรงกลางโค่นลงมาจนเหลือแต่โคนเสาอยู่เรียงรายดังที่เห็นในปัจจุบัน ในเมืองราบัตยังมีการสร้างประตูเมืองอูไดยา (Oudaia Gate) ในสมัยนี้ด้วย

ในปีค.ศ. 1212 เกิดการต่อต้านการขยายอำนาจของมุสลิมในสเปน ฝ่ายมุสลิมพ่ายแพ้ที่ Las Navas de Tolosa จนในที่สุดเหลือเพียงอาณาจักรกรานาดา (Kingdom of Granada) เท่านั้นที่ยังคงอยู่ภายใต้การปกครองของมุสลิม ส่วนทางตอนเหนือของแอฟริกามีกลุ่มอำนาจแยกตัวเป็นอิสระจากการปกครองของราชวงศ์อัลโมฮัด ทำให้ถึงจุดเสื่อม เกิดการยึดอำนาจโดยชนพื้นเมืองกลุ่มใหม่ขึ้นปกครองแทน ราชวงศ์อัลโมฮัดมีสุลต่านปกครองรวม 13 พระองค์

ราชวงศ์เมรินิด (The Merinid Dynasty : ปีค.ศ. 1258-1465) มาจากชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์กลุ่มซานาตา (Zanata Berbers) จากเทือกเขาแอตลาส ได้ขึ้นมาปกครองในขณะที่โมร็อกโกอยู่ในสภาพที่ตกต่ำทางการเมืองและเศรษฐกิจ อีกทั้งยังเริ่มถูกโค่นเตี้ยจากยุโรปและโลกมุสลิมด้วย ช่วงนี้โปรตุเกสเริ่มสร้างท่าเรือบนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและมหาสมุทรแอตแลนติก สามารถเดินเรือไปได้ไกลถึงมอริเตเนีย อันหมายถึงการค่อยสิ้นสุดไปของการค้าโดยกองคาราวานบนเส้นทางที่ผ่านทะเลทรายซาฮารา ในปัจจุบันยังคงเห็นซากป้อมปราการและสิ่งก่อสร้างของโปรตุเกสตามชายฝั่งของมหาสมุทรแอตแลนติก ดังเช่น ที่เมืองเอล จาดิดา (El Jadida) ซาฟี (Safi) และอาซิลาห์ (Asilah) เป็นต้น สำหรับดินแดนทางตะวันออกของแอฟริกาเหนือในช่วงนี้ก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของตุรกี กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรออตโตมาน (Ottoman Empire) ผู้ปกครองแห่งราชวงศ์เมรินิดไม่สามารถฟื้นฟูอำนาจของโมร็อกโกให้กลับมาเหมือนเดิมได้ แม้จะมีอยู่ช่วงสั้นที่มีสุลต่านผิวดำ (Black Sultan) ชื่อ อาบู เอล ฮัสซัน (Abou el Hassan) สามารถยึดครองตูนิส (Tunis) ได้ แต่เขาลี้ภัยชีวิตก่อนที่จะทำการบุกกลับเข้าไปทางใต้ของสเปน

ราชวงศ์เมรินิดมีสุลต่านปกครองรวม 18 พระองค์ สุลต่านองค์แรกคือ อาบู ยูสเซฟ ยาคุบ (Abou Youssef Yacoub) สิ่งที่น่าประหลาดใจในช่วงราชวงศ์เมรินิดคือ ระบบบริหารงานจากส่วนกลาง (Makhzen) นอกจากนี้มีสิ่งก่อสร้างและสถาปัตยกรรมอันโดดเด่นเกิดขึ้นมากมายในเมืองต่างๆ เช่น เมืองเฟส มีพระราชวังแห่งเฟส (Fes El Jedid) สุเหร่า และโรงเรียนสอนศาสนา (เรียกว่า เมเดร์ซา – Medersa) ส่วนที่เมืองราบัต มีการสร้าง Zaouia และสุสานที่เชลลาห์ (Chellah) เป็นต้น นักประวัติศาสตร์คนสำคัญของโมร็อกโก คือ อิบิน คาลดุน (Ibn Khaldun) และ ลีโอ แอฟริกันัส (Leo Africanus) ก็ได้เคยศึกษาที่เมืองเฟสภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์เมรินิดด้วยเช่นกัน

วังโบราณและสุสานของราชวงศ์เมอร์นิด ที่เมืองเฟส

จากนั้นมาในศตวรรษที่ 16 โมร็อกโกอยู่ภายใต้การแข่งขันอำนาจระหว่างสองอาณาจักร คือ วาตาซิด (The Wattasids) ที่เมืองเฟส และซาเดียน (The Saadians) ที่เมืองมาร์ราเกช

ราชวงศ์วาตาซิด (The Wattasid Dynasty : ปีค.ศ. 1472-1554) จัดตั้งขึ้นโดยชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์กลุ่ม เซเนท (Zenet Berbers) ขึ้นมามีอำนาจต่อจากราชวงศ์เมอร์นิด มีการสร้างเมืองใหม่ขึ้น เช่น เซฟเซวาน (Chefchaouen) ที่บริเวณเทือกเขาริฟ (The Rif) ริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน แต่ในช่วงนี้เองโปรตุเกสก็ได้เข้ายึดครองท่าเรือที่เตตวน (Teuouan) และเซปต้า (Ceuta) บนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน รวมทั้งเมืองแทนเจียร์ (Tangier) และ อการ์เดีย (Agadir) บนฝั่งมหาสมุทรแอตแลนติก นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้น คือ การล่มสลายของอาณาจักรกรานาดาทางใต้ของสเปน โดยกรานาดากลับไปเป็นของสเปนภายใต้การนำของกษัตริย์เฟอร์ดินานและพระนางอิสซาเบลลาเมื่อปีค.ศ. 1492 มีพวกยิวและมุสลิมราว 1 ล้านคนลี้ภัยเข้ามาในโมร็อกโกด้วย

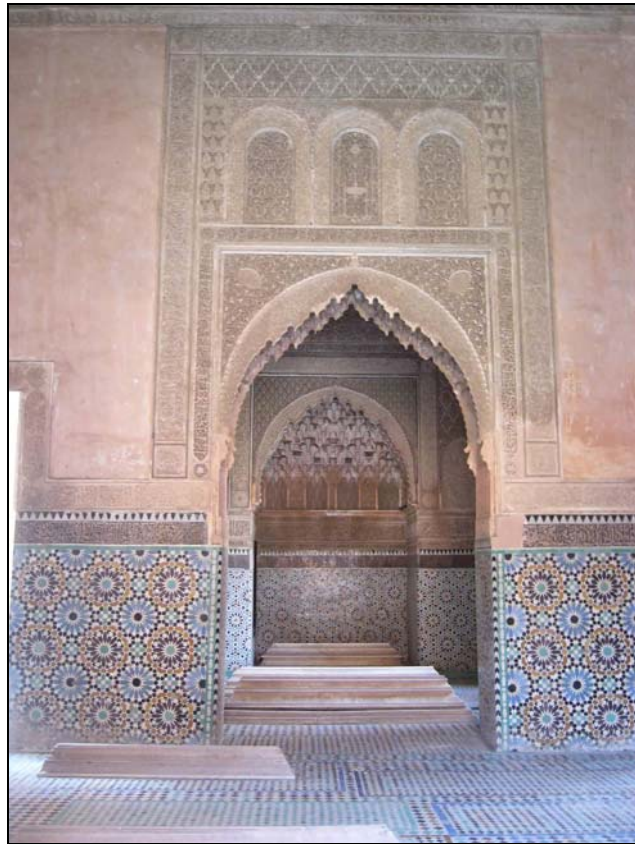
ส่วนพวกซาเดียนนั้น มีถิ่นกำเนิดจากคาบสมุทรอาระเบีย เดินทางไปทางฝั่งตะวันตกจนถึงโมร็อกโก เข้ายึดอำนาจจากพวกวาตาซิดที่เมืองมาร์ราเกช และปกครองโมร็อกโกภายใต้ราชวงศ์ซาเดียน (The Saadian Dynasty : ปีค.ศ. 1555-1659) อันเป็นการกลับมาของราชวงศ์แห่งอาหรับและหมายถึงการหมดอำนาจของราชวงศ์ที่จัดตั้งขึ้นโดยชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ ในช่วงนี้มาร์ราเกชรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ส่วนพวกวาตาซิดยังคงมีอำนาจอยู่เฉพาะที่เมืองเฟส จนกระทั่งถึงสมัยโมฮัมเหม็ด เอช ซีกห์ (Mohammed esh Sheikh) ซึ่งเป็นผู้นำของซาเดียนคนแรก ที่ปกครองได้ทั้งเหนือและใต้ของโมร็อกโก ช่วงนี้มีสิ่งก่อสร้างเพิ่มเติมอีกหลายอย่าง รวมทั้งการสร้างต่อเติมสุเหร่าไคราวินที่เมืองเฟส และการสร้างเขตที่เรียกว่า เมดินา (Medina) ในเมืองราบัต

อย่างไรก็ตาม ต่อมาเกิดการต่อสู้แย่งอำนาจระหว่างกลุ่มต่างๆ จนในที่สุดมีเจ้าชายของซาเดียน ชื่อ

อาเหม็ด เอล มันซูร์ (Ahmed El Mansour) สามารถคุมอำนาจและขึ้นเป็นสุลต่านแห่งราชวงศ์ซาเดียนองค์ต่อไป ในยุคนี้โมร็อกโกมีความสุขพอสมควร มีการใช้ทหารของตุรกีในกองทัพและบุกกลงทางใต้เข้าไปถึงทิมบักตู (Timbuktu) ที่อยู่ในประเทศชาด (Chad) ปัจจุบัน เป็นการคุมเหมืองเกลือในทะเลทรายซาฮารา ตลอดจนถึงเส้นทางการค้าทองและทาสจากทางใต้ได้อย่างมั่นคง สุลต่านอาเหม็ด เอล มันซูร์ได้รับความนิยมนิยมจากประชาชน และยังได้รับสมญานามว่า El Dhababi แปลว่า The Golden One

แต่เมื่อสุลต่านอาห์เหม็ด เอล มันซูร์ สิ้นชีวิตลงในปีค.ศ. 1603 ได้เกิดความวุ่นวายและการแย่งอำนาจขึ้นอีก เป็นสงครามกลางเมืองภายในเป็นเวลานาน มีการแตกแยกเป็นกลุ่มอำนาจต่างๆ สุลต่านองค์ต่อๆ มาของราชวงศ์ซาเดียนยังคงมีที่มั่นการปกครองอยู่ทางใต้และที่เมืองมาร์ราเกช ในขณะที่กลุ่มอำนาจอื่นยึดมั่นอยู่ที่เมืองเฟส ส่วนบริเวณราบัต ซาเล (Sale) และริมฝั่งมหาสมุทรแอตแลนติกนั้น เกิดมีกลุ่มอำนาจที่ร่ำรวยขึ้นมาจากการปล้นสดมภ์และการเป็นโจรสลัด กล่าวกันว่าเป็นพวกที่หลบหนีมาจากสเปน มุ่งโจมตีเรือสินค้าจากสเปนและยุโรป และยังจับพวกยุโรปเป็นทาสไว้เป็นจำนวนมาก

ราชวงศ์ซาเดียนมีสุลต่านปกครองรวม 13 พระองค์ ในเมืองมาร์ราเกชมีสุสานของสุลต่านและบุคคลสำคัญในราชวงศ์นี้ เรียกว่า สุสานราชวงศ์ซาเดียน (Saadian Tombs)

สุสานของราชวงศ์ซาเดียน ที่เมืองมาร์ราเกช

ต่อมามีพวกเชรีฟ (Shereefs) ผู้ซึ่งเชื่อว่าสืบเชื้อสายจากศาสดามูฮัมหมัด และเริ่มจัดตั้งกลุ่มของตนในฐานะผู้นำทางศาสนา ได้เข้ายึดอำนาจตามเมืองสำคัญ ในปีค.ศ. 1666 ภายใต้การนำของสุลต่านมูเลย์ ราซิด (Moulay Rashid) สามารถเข้ายึดเมืองมาร์ราเกชได้ เป็นการเริ่มต้นแห่งราชวงศ์ออลาวิต (The Alaouites : ปีค.ศ. 1666 - ปัจจุบัน) เป็นราชวงศ์ที่ 6 แห่งราชอาณาจักรโมร็อกโก แต่สุลต่านมูเลย์ ราซิด ถูกลอบสังหารในปีค.ศ. 1672 เมื่อบุตรชายคือ มูเลย์ อิชมาอิล (Moulay Ismail) ขึ้นปกครอง สามารถคุมโมร็อกโกได้อย่างแท้จริง ปกครองนานถึง 55 ปี พระองค์ย้ายเมืองหลวงจากเฟสไปอยู่เมืองเมกเนส (Meknes) ถือเป็นราชธานีแห่งที่ 3 ของโมร็อกโก มูเลย์ อิชมาอิล เป็นสุลต่านที่ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์ราชวงศ์ของโมร็อกโก ในยุคนี้อิทธิพลของฝรั่งเศสได้นำทาสผิวดำ (จากมอริเตเนียและทางใต้ของทะเลทรายซาฮารา) ประมาณ 140,000 คนมาเป็นทหารในกองทัพของโมร็อกโกด้วย เรียกว่า The Black Guard นอกจากนี้มีการสร้างป้อมปราการ (Kasbah) ไว้ทั่วประเทศ รวมทั้งสร้างพระราชวังที่เมืองแทนเจียร์ และราบัต ส่วนพระราชวังที่สร้างที่เมืองหลวงเมกเนสนั้น ถือว่ายิ่งใหญ่งดงามไม่แพ้พระราชวังแวร์ซายของฝรั่งเศสเลยทีเดียว พระองค์ยังได้นำโมร็อกโกให้อยู่ทัดเทียมกับประเทศยุโรปอื่นๆ ด้วย ปัจจุบันสถานที่สำคัญของเมืองเมกเนส คือ พระราชวัง และสุสานของสุลต่านมูเลย์ อิชมาอิล

สุสานของสุลต่านมูเลย์ อิชมาอิล ที่เมืองเมกเนส

การปกครองของสุลต่านองค์ต่างๆ แห่งราชวงศ์ออลาวิตในช่วงก่อนตกอยู่ภายใต้การดูแลของฝรั่งเศสและสเปนนั้น ได้ทำความรุ่งเรืองให้กับโมร็อกโกมาก มีสิ่งก่อสร้างและสถานที่สำคัญๆ เกิดขึ้นมากมาย เช่น ที่เมืองมาร์ราเกช มีการก่อสร้างสุเหร่า สวน และพระราชวังเอล บาเดีย (Palais El Badii) ส่วนที่เมืองเฟสมีการสร้างพระราชวังจาไม (Palais Jamai) เป็นต้น

โดยสรุปแล้ว อาหรับได้เข้ามาอิทธิพลในโมร็อกโกและแอฟริกาเหนือตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 7 ซึ่งในขณะนั้นเป็นช่วงยุคกลาง(Middle Ages) ยุโรปย่างเข้าสู่ยุคมืด (Dark Age) แต่โลกอาหรับกำลังรุ่งเรือง และได้แผ่ขยายอำนาจมาจากแอฟริกาเหนือจนถึงโมร็อกโกและริมสุดมหาสมุทรแอตแลนติก อันเป็นการนำศาสนาอิสลามเข้ามาสู่ภูมิภาคนี้ด้วยความแข็งแกร่งทางกองทัพและอำนาจของอาหรับเข้าไปไกลถึงยุโรป เพราะช่องแคบยิบรอลตาร์กว้างเพียง 14 กิโลเมตรระหว่างฝั่งของโมร็อกโกกับสเปน อาหรับแผ่ขยายเข้าไปในยุโรปจนเกือบถึงฝรั่งเศส (ห่างจากกรุงปารีสเพียง 320 กิโลเมตร) เพราะไปพ่ายแพ้ฝรั่งเศสในการสู้รบที่ปัวติเยร์ (Battle of Poitiers) เมื่อปีค.ศ. 732 จากการพ่ายแพ้ครั้งนี้ ทำให้อาหรับหันไปสนใจแต่เพียงทางใต้ที่คาบสมุทรไอบีเรีย (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของประเทศโปรตุเกสและสเปน)

อาหรับอิทธิพลเหนือคาบสมุทรไอบีเรียนานเป็นเวลา 781 ปี (ค.ศ. 711-1492) เมืองหลวงแห่งแรกของอาณาจักรมุสลิมบนคาบสมุทรไอบีเรีย คือ คอร์โดบา (Cordoba) และหลังจากที่คอร์โดบาถูกยึดไปโดยสเปนที่เป็นคริสต์ พวกอาหรับจึงได้ย้ายเมืองหลวงไปยังกรานาดา (Granada) ส่วนเมืองสำคัญอื่นๆ ของอาหรับในสเปน มีอาทิ เซวิลียา (Seville) และ โทเลโด (Toledo) เป็นต้น ในปีค.ศ. 1492 กรานาดาซึ่งเป็นอาณาจักรสุดท้ายของอาหรับในคาบสมุทรไอบีเรียได้ถูกตีกลับไปเป็นของสเปน อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นการสิ้นสุดอำนาจของอาณาจักรมุสลิมในสเปน แต่ยังคงมีอิทธิพลของอาหรับและศาสนาอิสลามอยู่อย่างชัดเจน โดยเฉพาะในงานศิลปะและสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ตามเมืองและสถานที่ต่างๆ ของสเปนดังที่เห็นในปัจจุบัน

ชาวยุโรปเรียกพวกอาหรับที่มาจากแอฟริกาเหนือว่า มัวร์ (Moor) ซึ่งอาจมาจากชื่อ มอริเตเนีย (Mauritania) เมื่ออาหรับเข้าไปสร้างอาณาจักรมุสลิมในสเปน ดินแดนแห่งนี้เรียกว่า อัล แอนดาลุส (Al-Andalus) หรือ แอนดาลูเซีย (Andalusia) คำว่า อัล แอนดาลุส แปลว่า ดินแดนแห่งพวกแวนดัล (Land of the Vandals) ซึ่งพวกแวนดัลนี้เป็นชนพื้นเมืองหนึ่งของเยอรมันที่เคยยึดครองอยู่ในคาบสมุทรไอบีเรีย คำว่า Vandal จึงกลายมาเป็น Andal นั้นเอง ดินแดนแห่งแอนดาลูเซียเป็นที่รวมของพวกมุสลิม ยิว และ โมซาราบ (Mozarabs - คำเรียกชาวคริสต์ที่ใช้ชีวิตแบบมุสลิม) ก่อให้เกิดอารยธรรมแอนดาลูเซีย (Andalusian civilization) ที่รุ่งเรืองมากที่สุดในยุคกลาง ตอนปลาย ศิลปะและสถาปัตยกรรมแบบมัวร์ (Moorish Style) มีเอกลักษณ์ที่พิเศษและงดงามยิ่ง เป็นงานที่ผสมผสานลักษณะทั้งของอาหรับและยุโรปเข้าด้วยกัน

นอกจากอาหรับที่เข้ามาอิทธิพลเหนือโมร็อกโกแล้ว ในปลายศตวรรษที่ 18 ฝรั่งเศส และสเปน สนใจและต้องการครอบครองดินแดนที่มีชัยภูมิและความอุดมสมบูรณ์ของโมร็อกโก สุลต่านองค์สุดท้ายก่อนที่โมร็อกโกจะตกเป็นอาณานิคมของต่างชาติคือ มูเลย์ ฮัสซัน (Moulay Hassan) แม้ว่าจะมีความพยายามเพื่อต่อต้านอำนาจของต่างชาติในโมร็อกโก รวมทั้งการต่อต้านจากชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์ที่อยู่บริเวณเทือกเขาริฟ (The Rif) ทางเหนือ และเทือกเขาแอตลาสทางตอนกลางของประเทศ แต่ก็ไม่สามารถสู้กำลังทหารและอาวุธของต่างชาติได้ หัวหน้าชนกลุ่มเบอร์เบอร์ที่ต่อต้านต่างชาติและกลายเป็นวีรบุรุษของโมร็อกโกคือ อาบ เอล เคริม (Abd el Krim)

ในที่สุดจากผลของสนธิสัญญาเฟส (Treaty of Fes) เมื่อปีค.ศ. 1912 ทำให้โมร็อกโกตกอยู่ภายใต้การดูแลของฝรั่งเศสและสเปน (French and Spanish Protectorates – 1912-1956) โดยฝรั่งเศสเข้าปกครองราชอาณาจักรโมร็อกโกเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่สเปนยึดครองดินแดนชายทะเลฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน มีเมืองเตตูวาน (Tetouan) เป็นเมืองหลวงของเขตปกครองสเปนในโมร็อกโก ส่วนเมืองแทนเจียร์ถูกประกาศให้เป็นดินแดนสากลที่ไม่ขึ้นกับใคร

ช่วงที่ฝรั่งเศสปกครองนี้ ได้ยกเมืองราบัต (Rabat) ขึ้นเป็นเมืองหลวงใหม่ของโมร็อกโก ราบัตจึงกลายเป็นเมืองหลวงแห่งที่ 4 ของโมร็อกโก ฝรั่งเศสยังพัฒนาคาซาบลังกา (Casablanca) ให้เป็นเมืองท่าทันสมัยบนริมฝั่งมหาสมุทรแอตแลนติก ขณะเดียวกันในเมืองหลักๆ ได้มีการสร้างเขตเมืองใหม่ (Ville Nouvelle) ที่อยู่นอกกำแพงเมือง จึงเรียกเขตที่อยู่ภายในกำแพงเมืองว่าเป็นเขตเมืองเก่า ฝรั่งเศสตั้งผู้สำเร็จราชการ (Pasha) ที่เมืองมาร์ราเกช และยังคงให้สุลต่านดูแลโมร็อกโกอยู่

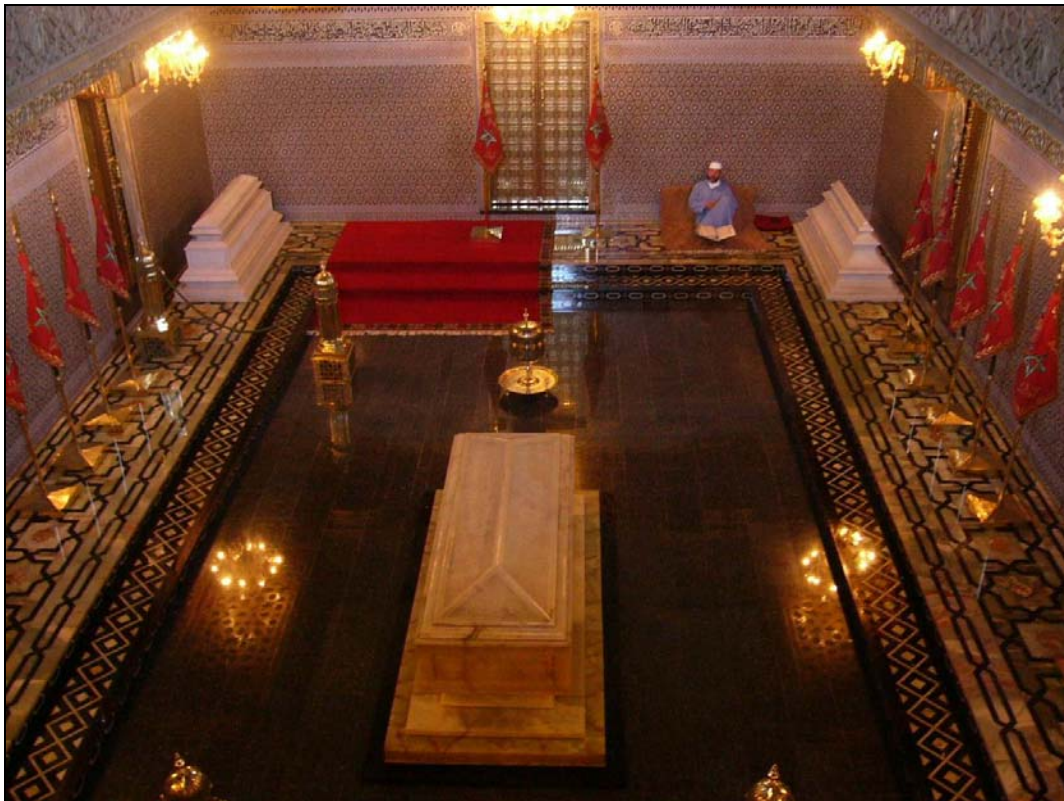
ในขณะที่โมร็อกโกอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส ได้มีกลุ่มชาตินิยมเคลื่อนไหวเพื่อการเป็นเอกราช มีการจลาจลและต่อสู้กันอยู่เนืองๆ ในปีค.ศ. 1943 มีการจัดตั้งพรรคการเมืองของกลุ่มชาตินิยม เรียกว่า Istiqlal แปลว่า “ความเป็นเอกราช” มีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนไหวและเรียกร้องเพื่อการแยกตัวเป็นเอกราชจากฝรั่งเศส จากจำนวนสมาชิกของพรรคเพียง 1 หมื่นคนในปีค.ศ. 1947 ได้เพิ่มขึ้นเป็น 1 แสนคนในปีค.ศ. 1951 ความเคลื่อนไหวและแรงผลักดันเพื่อชาตินิยมได้มีส่วนช่วยต่อการเป็นเอกราชของโมร็อกโกในเวลาต่อมา สุลต่าน โมฮัมเหม็ดที่ 5 เป็นผู้หนึ่งที่เป็นหลักสำคัญของขบวนการต่อสู้เพื่อเอกราช พระองค์เคยถูกกักขังบริเวณอยู่ระยะหนึ่ง และในปีค.ศ. 1953 ถูกลี้ภัยให้ไปอยู่ที่ประเทศมาดากัสการ์ (Madagascar) ซึ่งเป็นเกาะอยู่ทางตะวันออกของทวีปแอฟริกา อีก 2 ปีต่อมาฝรั่งเศสอนุญาตให้พระองค์เสด็จกลับมาโมร็อกโก

ในปีค.ศ. 1956 ฝรั่งเศสยอมถอนตัวออก และโมร็อกโกได้รับเอกราชโดยสมบูรณ์ โดยสเปนได้ยอมถอนตัวออกจากโมร็อกโกด้วย (ยกเว้นเมืองเซปต้าและเมืองเมลิลลา (Melilla) ที่อยู่ในโมร็อกโกและยังคงเป็นของสเปน)

ด่านตรวจคนเข้าเมืองเซปต้าซึ่งเป็นเมืองบนฝั่งโมร็อกโก แต่อยู่ใต้การปกครองของสเปน

สุลต่าน โมฮัมเหม็ดที่ 5 ทรงขึ้นครองราชย์ สถาปนาพระองค์เป็นกษัตริย์แห่งราชวงศ์ออตโตมันครั้งที่ 13 แต่เป็นองค์แรกของโมร็อกโกหลังการเป็นเอกราช ส่วนเมืองหลวงยังคงตั้งอยู่ที่เมืองราบัต กษัตริย์โมฮัมเหม็ดที่ 5 ทรงเป็นผู้นำทางศาสนาอิสลามของโมร็อกโกด้วย ในระหว่างการปกครองของพระองค์ บ้านเมืองได้รับการปฏิรูป ในด้านต่างๆ มีความเจริญก้าวหน้ามาก พระองค์เสด็จสวรรคตเมื่อปีค.ศ. 1961 จากนั้นกษัตริย์ฮัสซันที่ 2 (King Hassan II) ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจนถึงปีค.ศ. 1999 เมื่อเสด็จสวรรคต พระราชโอรสของพระองค์คือ ซิดี โมฮัมเหม็ด บิน ฮัสซัน (Sidi Mohammed Ben Hassan) เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม ค.ศ. 1999 มีพระนามว่า สมเด็จพระราชาธิบดีโมฮัมเหม็ดที่ 6 (King Mohammed VI) เป็นกษัตริย์องค์ที่ 15 แห่งราชวงศ์ออตโตมัน พระชายาคือ เจ้าหญิงลาลา ซัลมา (Princess Lalla Salma) ผู้เคยเสด็จพระราชดำเนินมาประเทศไทยเพื่อทรงร่วมงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปีในฐานะผู้แทนพระองค์สมเด็จพระราชาธิบดีฯ

ภายในสุสานของกษัตริย์โมฮัมเหม็ดที่ 5

การเข้ามาของอาหรับและต่างชาติในโมร็อกโกดังที่กล่าวโดยสรุปมาข้างต้นนั้น ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและมีผลต่อ โมร็อกโกอย่างมากมาย อีกทั้งยังมีอิทธิพลต่องานศิลปะและสถาปัตยกรรมของโมร็อกโก ในแขนงต่างๆ ด้วย ฉะนั้นจะได้นำเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรมอันหลากหลายของโมร็อกโก มาเสนอกันต่อไป..... สวัสดีค่ะ

ภาพประกอบเรื่อง โดย สุภาศิริ อมาตยกุล

หนังสืออ้างอิง

1. Korbendau, Yves. **Maroc : Aux Multiples Visages.** Paris : ACR Edition Internationale, Courbevoie (Paris) 1999
2. Mohammad Sindi, Abdullah. Dr. **The Arabs and the West: The Contributions and the Inflictions** (Chapter 4 :Arab Civilization and Its Impact on the West) Daring Press. 1999
3. **DK Eyewitness Travel Guides : Morocco.** London : Dorling Kindersley Limited, 2004
4. Ellingham, Mark; and Hamish Brown, Daniel Jacobs, Shaun Mcveigh. **The Rough Guide To Morocco.** (seventh edition) New York : Rough Guides, 2004
5. Ministry of Cultural Affairs of the Kingdom of Morocco. **Andalusian Morocco : A Discovery in Living Art.** (Museum With No Frontiers Exhibition). Rabat. 2002
6. Discovery Channel. **Insight Guides : Spain.** (updated edition). Singapore : Apa Publications GmbH&Co. 2004
7. Abercrombie, Thomas J. **“When the Moors Ruled Spain”** National Geographic Magazine. Vol. 174, No. 1 July 1988 (CD ROM)
8. ริดเดอร์ส ไคเจสท์ **สารานุกรมประวัติศาสตร์โลก** กรุงเทพฯ : บริษัทริดเดอร์ส ไทเจสท์ (ประเทศไทย) จำกัด พ.ศ. 2549

จัตุรัสเจมา เอล์ฟนา (Jemaa el-Fna) มีหอคอยกูดูเบียเป็นทิวทัศน์เบื้องหลัง ที่เมืองมาร์ร่าเกช

พระราชวังที่เมืองเฟส

ภายในบริเวณสุสานของสุลต่านมูเลย์ อิชมาอิล

นายชุต จรุงวัฒน์ อธิบดีกรมสารนิเทศ กับคนขายน้ำชนพื้นเมืองเบอร์เบอร์
หน้าประตูทางเข้าสู่สถานของสุลต่านมุเลย์ อิชมาอิล

นายจริยวัฒน์ สันตะบุตร รองปลัดกระทรวงการต่างประเทศ (คนที่ 2 จากขวา) และคณะ
ระหว่างการเดินทางเยือนโมร็อกโก เบื้องหลังคือสุสานของกษัตริย์โมฮัมหมัดที่ 5 ที่นครราบัต

หญิงชาวอาหรับและเบอร์เบอร์ (คนสวมหมวก) มีงานหัตถกรรมพื้นเมืองทั้งดงาม
หลากหลายอยู่เบื้องหลัง